

DİN, HORASAN'DA DİNİ YAPI VE İSLAMİYET'İN HORASAN'A GİRİŞİ

Yunus ARİFOĞLU*

Özet

Din yemek-içmek, güven duygusu ve neslin devamı kadar doğaldır. Bu nedenle ilk insanlarla birlikte dinin var olduğu kabul edilmektedir. İnsanlar fizyolojik ihtiyaçlarını gıda, giyinme ve gibi şeylerle karşılar, ölümle son bulmanın verdiği ıstıraplarını ise öte âlem ilişkisiyle dengelemektedirler. Din, sosyal hayat üzerinde etkisinden dolayı da önem kazanmaktadır. Dinin insanlar için sahip olduğu önemi itibarıyla her bölgede bir ya da birkaç din ve bu dinlerin mezhepleri ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, öncelikle din kavramı ele alınacaktır. Ardından Horasan bölgesinde İslamiyet öncesinde yer alan dinler ve İslamiyet'in bölgeye girişi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler; Din, Horasan, Dini Yapı, İslamiyet

RELİGİON, RELİGİOUS STRUCTURE AND ISLAM IN KHORASAN

Abstract

Religion is as natural as the physiological needs of human. Therefore, religion is considered to exist with the first person. People supply their physiological needs with food, clothing and shelter. People balance the reality of death with the afterlife. Religion is also important because of its impact on social life. Because of the importance of religion for people, religion and sects have emerged in every regions. This study takes firstly the concept of religion. Then, the religions that existed in Khorasan before Islam will be examined. Finally, the entry of Islam into the region will be discussed.

Keywords: Religion, Khorasan, Religion Structure, Islam

* Araştırma Görevlisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 26040 Meşelik Yerleşkesi F4 304 nolu oda Eskişehir/Türkiye ynsarfglu@gmail.com

Din temeldir, krallık otoritesi onun üzerine dikilmiş bir sütun gibidir.¹

Ardeşir

Giriş

İnsanın fizyolojik ihtiyaçları kadar insanı meşgul eden din, topluma dirlik düzenlik sağladığı gibi, ortaya çıkan ihtilaflarda sığınılan bir meşruiyet kaynağı olmuştur. Bu nedendir ki tarihi süreç içerisinde filozoflar din üzerinde çokça düşünmüşlerdir. Horasan bölgesi ilk yerleşilen bölgeler olması hasebiyle burada da ilk dinler neşet etmiştir. Bölge Eskiçağ ve Ortaçağ'da pek çok medeniyetin birleştiği bir kavşak noktasında ydı. Burası İslam coğrafyacıları tarafından genellikle dünyanın orta kuşağında yer alan bir bölge olarak sınıflandırılmaktadır.² Horasan'da Fars, Türk, Hint, Yahudi, Budist, Mecusî, Hristiyan, Müslüman her türlü millet ve dinden insanlar yaşamaktaydı. Bu durum bölgenin çok dinli bir yer olmasına sebebiyet vermiştir.³

Bu çalışmada, ilk olarak din kavramı ele alınacaktır. Ardından bölgenin İslamiyet öncesindeki dinî yapısı, burada yer alan dinler ve İslamiyet'in buraya girişine değinilecektir.

Din kavramı, Kaynağı ve Fonksiyonları

Din, yemek-içmek, emniyetini sağlamak ve neslini devam ettirmek gibi doğal bir duygu olarak kabul edilir. Schling'e göre "Din, bizim varlığımızın mutlak varlıkla olan birleşmesidir. Schleiermacher; "Din bağımlılığımızın mutlak duygusundan ibarettir". Max Müller ise, "Din kavranılmayanı kavramak, anlatılmayanı anlatmak için yapılmış

¹ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, 83.

² İbn Hurdâzbih Ebü'l-Kasım b. Abdullah, (ö. 912), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967, s. 18, 39-40, 155; İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, s. 253; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Suretu'l-Arz*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939, s. 426; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 1000), *Ahsenu't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, s. 293-295; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 53; M. Schwartz, "The Old Eastern Iranian World View To The Avesta", *The Cambridge History Iran*, Cambridge Press, New York 1985, v. II, s. 654.

³ İbn Havkal, 420-441; Makdisî, 295-340; A. Von Gabain, "Iranan Common Beliefs and World View", "The Land of Iran", *The Cambridge History Iran*, Cambridge at the University Press, New York 1983, III/1, 614; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972, s. 149.

bir çabadır". Felicien Challaye, İnsan, yaşamının bağlı olduğu engin gerçeği her zaman tanımaya çalışmıştır.⁴ Durkheim, "Din, kutsal varlıklarla ilgili her türlü ibadet ve itikatlardan meydana gelen toplu bir sistemdir". Kant "İnsanın bütün vazifelerini, ilahi emrin bilinmesini din olarak kabul etmiştir."⁵

Kur'an, din Allah'tan bir vasiyettir. Bir hadis'te de dinin nasihat olduğu belirtilmektedir.⁶ Dolayısıyla din, insanın kendisinde bir anlam bulmasının sonucu olarak tuttuğu bir yoldur. Hayata mana vermeye çalışan insan, bunu kendisinden daha üst bir şeyle ve onu kutsayarak ulaşmaya çalışmış olması, dini bir çaba olarak görülmektedir.⁷

Din kelimesinin kökenine bakıldığında hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte Arami-İbrani bir kelime olduğu belirtilmektedir. Din kelimesinin çoğulu edyandır. Bu kelime Arapçada muhtelif yerlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. En çok; ceza, mükâfat, hüküm, hesap, itaat, adet, kanun, şariat, mezhep, ibadet ve millet şeklinde kullanılmıştır. Bunlar bir bütün şeklinde din kavramının anlamını vermektedirler.⁸

İlahî dinler, kaynaklarını vahiden almalarından dolayı, dinin ortaya çıkışını da buna dayandırmaktadırlar. İslam'a göre din fitridir; insanın yaratılışıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Diğer kutsal kitaplara göre de dinin kaynağı ilahidir. Dinin kaynağı konusunda değişik görüşler ileri sürülmüş, bunlar özellikle 19. Yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmıştır. İleri sürülen her görüş, sahip olunan felsefi görüşün dinin kaynağına yansması şeklinde olduğu görülmektedir. Tylor, dinin kaynağının animizm olduğunu, atalara tapınma, fetişizm ve büyü gibi inançların ondan doğduğunu ileri sürmektedir. Herbert Spencer, özellikle ilkel kabile dinlerinin atalara tapınma olduğu görüşündedir. Smith ise dinde evrimi totemcilikten başlatmaktadır. Emile Durkheim, dinin kaynağını sosyolojik temellere bağlamaktadır. Max Müllere göre dinin kaynağı tabiat olaylarının insana verdiği korkudan meydana gelmektedir.⁹

Mitolojilerin dinlerin evveliyatlarını oluşturabildikleri hususu da göz önünde bulundurulmaktadır. Mircea, gerçekte yaşayan mitoloji bir külte bağlıdır ve bir dini

⁴ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Semih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1994, s. 213.

⁵ Osman Cilacı, *Dinler ve İnsanlar*, Damla Matbaacılık, Konya 1990, s. 27-28.

⁶ En-Nisa, 11-12; Müslim, İman, 95, http://www.muhammediye.net/index.php?catid=24:ksa-oguetler&id=365:din-nasihattr&option=com_content&view=article, 08.04.2013.

⁷ Challaye, s. 213.

⁸ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s. 200.

⁹ Cilacı, s. 39; Öztürk, s. 201-202; Challaye, s. 11.

davranışı doğrulamaktadır.¹⁰ Dolayısıyla daha güçlü bir objeden etkilenen insanın onun etkisi altına girmesi ve ona ihtiyaç duyması, kendisine bir din addetmesi ihtiyacı doğurmuştur¹¹ Yine din kaynağı şeklinde gösterilen bazı dinsel buluntular sözkonusudur. İlk insanın avcılık yaparak geçinmesi ve ona yüklediği bir dinsel anlam olduğu görülmektedir.¹²

Dinin en temel fonksiyonu “Mutlak Yaratıcı” fikridir. Dinin kurucusu (peygamber), ilham/vahiy, kitap, inanma din de mutlak olup, bunlar tartışılmaz unsurlardır. Dinin inanca ve sosyal hayata yönelik bir takım değişmez kuralları vardır. Bunlar neredeyse bütün dinlerde ortaktır. Ölüm sonrası hayat en eski dinlerden itibaren dinlerin temel bir fonksiyonu olarak göze çarpmaktadır. Bunun kanıtı olarak kırmızı toprağın boya olarak kullanımınıdır. Bu boya ritüel anlamında kanı ikame eder yani hayatın devamının simgesidir. Mezarlıklar ölümden sonraki hayata olan inancın kesin kanıtlarıdır. Dinde inanca yönelik olan kurallar bireyin kendi dünyasında belirleyici olurken, sosyal hayata yönelik olanlar toplumun bütününe şekillendirmektedir.¹³

İhtiyaç Olarak Din

Bir dine inanmanın nedenlerine bakıldığında öncelikli olarak insanın fitratında bunun bir ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. İnsanın varlığını koruma düşüncesi, bunu bütün hayatı boyunca gözetmekle kalmamaktadır. İnsanın ölümlerle yok oluş düşüncesi ıstırap çekmesine neden olmakta ve bu ise onu arayışa iterek ebedileşme duygusu için bir çabaya sevk etmektedir. İnsan, yok oluş düşüncesini nahoş ve aşağılatıcı olarak gördüğünden onu kabul etmez. Dinlerin çoğunluğu varlığın tümünün veya bir parçasının ölümden sonra da yaşayacağını belirttiklerinden dolayı bu durum insan için bir teselli olmaktadır. Bu nedenle insan bir dine inanarak kendi varlığını korumanın peşindedir. Bir dine inanmanın bir diğer nedeni ise insanın kendini bir şeye ait hissetmesidir. Dinler de bu aidiyet hissini insana bahşederlerdir. Dindaşlar arasında aynı inancı paylaşmanın verdiği huzur, yardımlaşma ile insanın kendini sahipsiz hissetmeme duygusu, insanların

¹⁰ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Din bilimleri Yayınları, Konya 2004, s. 78.

¹¹ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2009, s. 61-63.

¹² Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1, Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s. 18, 59, 64, 70.

¹³ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, s. 23, 25.

bir dine inanmalarının temel nedenlerindedir. En önemlisi de aidiyet duygusunun kişide yarattığı hazlar, onu bir dine bağlamaktadır.¹⁴

İnanma fenomeni de insan hayatının diğer fenomenleri gibi, temelini insanın varlık yapısında bulmaktadır. Dolayısı ile din bir ihtiyaç sonucu insanda belirmiş, insanın kimliğinin oluşmasında önemli bir faktör olmuştur.¹⁵ Mircea Eliade, “*Kültürün en arkaik seviyelerinde bile, insan olarak yaşamak, bizatihi dini bir faaliyettir*” diyerek dinin insan hayatında kapsadığı öneme vurgu yapmaktadır.¹⁶ Eski kültürlerde insan, günlük yaşamı, cinselliği ve beslenmeyi bir kutsallık içerisinde yapmaktaydı. İlk zamanlardan beri yapılan, ayinler, ritüeller insan ve toplum için dinin temel bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Sanayi öncesi toplumlarında dinler, bireyin kendisini iyi hissetmesinin, hayatı daha da mükemmelleştirmesinin aracıdır.¹⁷

Sosyal Hayatta Dinin Etkisi

Din, bireysel yaşandığı gibi insanlar arasında cereyan eden sosyal bir hadise olmaktadır. Tarihin her diliminde dinin bazen iyi bazen de kötü etkileri olmuştur. Evreni az çok tanımayı amaç edinen din, uzak bir geçmişte insan düşüncesinin ilerlemesine yardım etmiştir. Çeşitli toplumlarda din, ilgi çeken bilimsel araştırmaların yapılmasına yol açmıştır.¹⁸ Yine din sosyal bir müessese olarak, o dine inananlara ortak bir davranış biçimi vermektedir. Her toplumda gelenek ve göreneklerin kaynağı dindir. Bu anlamda din birçok müessesenin oluşmasında da en önemli etkidir. Din, sosyal düzenin sağlanmasında, neslin devamı ve bununla aile ve medeni hukukun oluşmasında etkidir. Birlik ve ayrılık konusunda da dinin rolünü görmektedir. Gerek “Milli Kimlik”in oluşmasında ve gerekse meşruiyet aracı yapılmasında din fonksiyonu işlevsel olarak görülmektedir.¹⁹

Din, sosyal hayatta insanlar arasında paylaşımı, birlikte yaşama, kanaat duygusu kul hakkı yenmemesi gibi duyguların gelişimi ile sosyal hayatta bazen teşvik edici olmuş, bazen de müeyyideler getirerek müesseseleşmiştir. Dini ekollerin her yerde psikolojik

¹⁴ Challaye, s. 11.

¹⁵ Öztürk, s. 204.

¹⁶ Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 8.

¹⁷ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 53-55, 116-118.

¹⁸ Challaye, s. 216.

¹⁹ Nimet Yıldırım, *Ardavirafname*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011, s. 30.

sebeplerle ortaya çıktığını belirten Birüni, her yerde avam dini ile havas dini arasında farkın olduğunu belirtmektedir. O, bununla dinin sosyal hayattaki tabakalar arasında farklı anlaşıldığını göstermektedir. Sosyal hayatta görülen din dışı hareketler dahi dinin özüne dönüş için yapılan hareketlerdendir. Yontma taş devri avcılarının veya Budist bir rahibin farklı bir takım tecrübelerin, modern sosyal hayat üzerinde etkileri kendisini örtülü bir biçimde yansıtmaktadır.²⁰

Şehir ve şehir hayatının düzenlenmesinde dine göre bir planlanmanın olduğu bir gerçektir. Din algısı şehri dolayısı ile sosyal hayatı şekillendiren en önemli öge olarak görülür. Bireysel, kültürel ritüellere dini bir boyut kazandırılarak, sosyal bir etki oluşturulabilir. Örneğin, sünnet veya ad olayları bireysel olayların sosyal dini bir olaya dönüştüğünün yansımasıdır.²¹ Bazı sosyal hayata dinsel kurallar yön vermektedir. Dini törenler, kurban kesmek gibi olaylar sosyal bir payeye dönüştürebilmektedir. Sosyal hayatta görülen dinsel simgeler milletlerin, toplumların zihinlerine vurulan birer damga olup, yaşam biçimlerini bu minval üzere şekillendirmektedir. Dinin ve kutsalın coğrafya üzerinde etkisini yadsınamazdır. Bazı kutsal coğrafyaların, mekânların varlığı da bunu göstermektedir. Bir milletin çiftçilerini takdis etmek için vaad edilmiş “Kenan” onlar için Tanrının onlara seçtiği yer olarak belirtilmiş olması, buna bir örnektir. Yükseklik ve ulaşılamayan noktalar, belli merkezler kutsal dağ veya kutsal mekânlar (Kâbe gibi) de bu örneklerdendir. Bu mekanların sosyal hayata yansımaları bulunmaktadır. Zamanın ayrıştırılması ve kutsiyeti her toplum ve dinde farklı bir şekilde görülmektedir. Bunlar topluma yansiyarak sosyal yapıyı şekillendiren unsurlar olmaktadır. Dolayısıyla din, sosyal hayatı düzenleyen en temel olgudur. Mabetler, ayinler, ritüeller, dinsel şölenler sosyal hayatı meydana getiren temel olaylardır. Dolayısıyla bugünkü insanın yaşam stili hala zihnine kodlanan dini ve kültürel bir yaşantının yansımasıdır.²²

Horasan Bölgesinde Yer Alan Dinler

İslamiyet Öncesinde Bölgede Yer Alan Dinler

Horasan bölgesi, İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olma özelliğinden dolayı üzerinde çeşitli dinleri barındırmıştır. Bölgenin eski din sakinleri arasında

²⁰ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuat Köprülü, Kanaat kitapevi, İstanbul 1940, s. 94-95; Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 15, 98.

²¹ Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 101-103, 116.

²² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 104-106, 111, 113-114, 115, 355, 374.

Zerdüşter, Mazdeizkler, Budistler, Şamaizm inanırları görölmektedir. Bunların yanında önemli miktarda Yahudi, az sayıda Süryânî Hıristiyan, Nesturî Hıristiyanlar da bölgede bulunmaktaydı. Fetihler ile birlikte İslam bölgeye rengini vermekteydi. Bundan böyle bölgenin dinsel yapısında en önemli kesim Müslümanlar olacaktı.²³

Bölgede ayrıca Sabii, Gnostik (Müdrkiye) Manihyen mezhepleri mensuplarının ve Budha mezhep müritlerinin inanç sistemlerini temsil eden sayısız tarikatlar da mevcut idi. Belh'te Greko-Budha krallığının olması bunun bir göstergesidir. Yine Belh'te Buda heykellerinin varlığı ve Budist manastır sitesi de, bu bölgede Budizm'in bir göstergesi olmaktadır.²⁴

Horasan bölgesinin en eski dini Zerdüştlüktü ki bu din bu bölgede ortaya çıkmıştı. Bu nedenle İslam öncesinde ve hatta İslam'ın buraya gelmesinden sonra uzun bir süre bölgede Zerdüşst inanırlarının olduğunu görölmektedir. X. Yüzyılda dahi çoğu şehir Mecusilerle dolu idi.²⁵

Zerdüştlüğün tam olarak nerde ortaya çıktığı bilinmese de genel kanı Horasan'da ortaya çıktığına yöneliktir.²⁶ Dinsel çalışmalar, buluntular ve kahramanlık öyküleri bunu destekler niteliktedir. Zerdüşlük, Aryan geleneği üzerinde yükselen bir din olup, Zerdüşst atalarından miras aldığı ananeyi, yeni dini bir forma dönüştürerek ortaya yeni bir anlayış/din getirmiştir.²⁷

Zerdüşst'ün MÖ. 628-551 arasında yaşadığı söylenebilmektedir. Zerdüşst'ün etkinliğinin ise MÖ. önce 1000-600 arasında bir tarihte olduğu düşünölmektedir. MÖ. Ahemenişler'in Zerdüştlüğü kabul etmeleri, bu dinin Horasan'da uzun zamandan beri yaşandığının bir kanıtı olarak, görölmektedir.²⁸ İslamiyet'ten sonra Zerdüştlüğün şehirlerden kırsala çekildiği göröür. Ancak buna karşın İslam'ın buraya girmesinden iki

²³ Ali Mazahari, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972, s. 149.

²⁴ Makdisî, s. 293-295; Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılab Yayınları, İstanbul 2007. s. 274; Himmet Konur, *Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı*, D.E.Ü.İ.F.D. s. 21, İzmir 2005, s.7; Maurice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezh Uzel, İstanbul 2002, s. 58.

²⁵ Arnold, s. 279-280; Mazahari, s. 151.

²⁶ Tıgılı, 99.

²⁷ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, World Publishing Company, New York 1963, s. 29. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 373.

²⁸ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 373, 386.

yüzyıl sonra bile Zerdüştlüğün bu bölgede çok kuvvetli olduğu görülmektedir. Bu bir dinden diğerine geçişte topluca eski dinin bırakılmadığını gösterdiği gibi İslam'ın hoşgörüsünün ve insanların gönüllü olarak İslam' girmelerinin beklediği şekilde de yorumlanabilmektedir.²⁹

Bölgede Zerdüştlüğün yanında semavi olmayan bir diğer din olarak İran'da Mithra dini görülmektedir. Hindular ve İranlılara özgü bir güneş tanrısı olan Mitra veya Mithra, ışık ve hak tanrısıdır. O, Hint ve İranlıların büyük tanrısıdır.³⁰ Hristiyanlığa olan benzerliğinden dolayı Renan şunları söyler; “*Şayet Hristiyanlığın gelişmesi öldürücü bir hastalık yüzünden dursaydı, bütün dünya Mithra dinini seçerdi*”. Yine semavi olmayan bir din ise Maniliktir. Bu dinin kurucusu Mani adlı kişidir. Manilik İran ve Babilonya görüşlerinin bileşimidir, içerisinde Budist ve Hristiyan öğeler de vardır.³¹

Bölgenin eski sakinlerinden biri Yahudiler olarak görülür. Bu dinin bölgede çeşitli mezhepleri vardı.Tarihte birçok defa sürülen Yahudiler, asıl meskenleri olan bugün Filistin olarak anılan bölgeden çeşitli yerlere göç etmek durumunda bırakılmışlardır. Göç edilen yerlerden birisi de Horasan bölgesi olup, hatta bazı Yahudi tarihçiler sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin Horasan'a yerleştiğini belirtmektedirler.³² Buraya ilk Yahudi kabilesinin MÖ geldiği görülmektedir.³³

M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına sürülen Yahudiler, bu tarihten itibaren Belh, Merv, Herat ve Nişâbur gibi şehirlerde yaşamaya başlamışlardır.³⁴ Babil sürgünün ilk sıralarında Yahudilerden bir grup Dan, Zebulun, Neftali ve Aşer gibi Yahudi kabileleri Nişâbur'a yerleştirilmişlerdir.³⁵ Araplar'ın Belh'i ele geçirmesinden önce burada Yahudiler'in yaşadığı bir mahallenin var olduğu ve şehrin kapılarından birine Yahudiye adının verildiği bilinmektedir. Hatta Belh şehrini Buhtunnasr'ın Yahudileri yerleştirmek için kurduğu da söylenir. Merv şehrine ise Yahudilerin Persler zamanında yerleştiği düşünülmektedir. Babil sürgününden sonra manevi dirilişin mimarı olarak

²⁹ Frye, s. 233-234; Balcıoğlu, s. 242; Arnold, s. 279-280.

³⁰ Challaye, s. 105. Ehsan Yarshater, “Iranian Common Beliefs and World View”, *The Cambridge History of Iran, The Land of Iran*, Cambridge at the University Press, New York 1983, v. 3/1, s. 343.

³¹ Challaye, s. 107; Gabain, s. 616.

³² Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 28.

³³ J. Neusner, “Jews in Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, v. 3/2, Newyork 1983, s. 909.

³⁴ Lombart, s. 276.

³⁵ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 77.

kabul edilen Ezra, Pers imparatoru I. Erdeşir tarafından İsrail ülkesini incelemeye memur olarak görevlendirmiş, dönüşünde ise Merv'de ona bir havra inşa etmiştir. Bunun haricinde Merv'de Yahudiler'e ait bir merkez daha olduğu ifade edilmektedir.³⁶

Horasan'da diğer bir din mensupları ise Hıristiyanlardır. Horasan şehirlerinde çok sayıda Hıristiyan'ın yaşadığı görülmektedir. Mesudi, Nasiriyeli Jesus'un havarilerinden birisinin de Horasan'a geldiğini burada öldüğünü söylemektedir.³⁷ Horasan'da en fazla Hıristiyan nüfusu barındıran beldelerden birisi Tus şehriydi. Nişâbur'da da kiliselerinde ibadet eden bir Hıristiyan topluluğu vardı. Arkeolojik buluntularda özellikle Nişâbur'da Hıristiyanlar'a ait izler taşıyan pek çok eşya tespit edilmiştir.³⁸ Dolayısıyla Horasan'da semavi dinlerin yanı sıra pek çok pagan dinlerinin de varlığı görülmektedir.

İslamiyet'in Horasan'a Girişi ve Yayılışı

Horasan, İslamiyet'in ortaya çıktığı Arap yarım adasından uzak bir coğrafyada olup, toplumsal yapısı Arap yarım adasından daha farklı bir yapıya sahipti. Bu coğrafyada Müslümanlar burada kendilerinden farklı özelliklere sahip bir toplulukla karşı karşıya gelmişlerdi. Ancak Horasan, dini bakımdan Hicaz bölgesinden farklılık arz etmiş olsa da Arapların bu dinlere az çok aşina oldukları görülmektedir. Araplar içerisinde Mani, Mazdeizm ve Zedüştlüğe inanan kimseler bulunmaktaydı. Özellikle Temimi Arapları arasında Zerdüşti müminler de vardı.³⁹

İslamiyet, İran topraklarına girmeden burada yaşanan hadiseler adeta İslam dininin yerleşmesi açısından uygun bir zemin oluşturmaktaydı. Siyasi anarşi, idari hoşnutsuzluk ve dinin devlet tekeline girmesi sonucu baskı aracı haline dönüşmesi, halkın büyük tepkisine ve hoşnutsuzluğuna sebep oluyordu. Yapılan zulümler, bütün bu dini grupların devletin resmi dinine ve onun baskılarına destek veren hanedana karşı nefret beslemesine yol açmış ve dolayısıyla Müslüman Arapların buralara gelişini kurtuluş olarak görmelerine sebep olmuştur. Bütün muhtelif inanç sahipleri kendilerine din özgürlüğü ve cüzi bir vergi askerlikten muafiyet getiren bu yeni yönetim altında yaşamaya razı olmuşlardı. Çünkü İslam hukuku, müsamahakâr yaklaşımını ve cizye

³⁶ Arslantaş, s. 29; Mazahari, s. 150.

³⁷ Mesûdî, s. 274.

³⁸ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 201273; Gabain, s. 616.

³⁹ Tahir Haremi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitapevi, Ankara 1940, s. 248.

ödeme hakkını sadece Hıristiyanlara ve Yahudilere değil, Zerdüşt ve Sabiilere, puta, ateşe ve taşta tapanlara da bahşetmekteydi.⁴⁰

Hıristiyan ve diğer din mensuplarının uğradığı zulüm ve baskılar, devletin içerisinde bulunduğu siyasi karmaşa ve üst üste gelen felaketler ve birbirleriyle çarpışıp duran dini anlayışların sınır bozucu ihtilafları, kimin ne yaptığının belli olmayan bir keşmekeşlik hali, zemini hazır hale getirirken, yeni dini kabul etmeye aday bir kitle meydana getirmekteydi. İslamiyet inanç sadeliğiyle bütün bu keşmekeşliğe bir son verirken, aynı zamanda umut olmuş ve insanlara yeni bir ruh aşılamıştı.⁴¹

Bu şartlar dâhilinde Hz. Ömer döneminde başlatılan doğuya doğru genişleme harekâtı, Hz. Osman döneminde de devam ettirilmiştir. Basra valisi Abdullah b. Amir önderliğindeki İslam orduları, süratli bir şekilde Horasan'ın fethini tamamlamıştır. Hz. Osman'ın ölümü sonrasında Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında başlayan mücadele, kısa sürede de olsa bölgedeki İslam hâkimiyetini kesintiye uğratmıştır. Emeviler devleti'nin kurulması ile birlikte Muaviye tarafından Basra ve Horasan'a vali tayin edilen Abdullah b. Âmir, bölgedeki Arap hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir.⁴²

Bölge insanının İslam'a çabuk ve kolay girmelerinin ve benimsemelerinin sebepleri arasında siyasi, sosyal ve idari etkenlerin yanı sıra İslam'da var olan özelliklerin kendi dinlerinde de yer alması olarak görülmektedir. İman ve akidede sadece semboller değişmekteydi. Allah inancı, ahiret, meleklerle iman, cennet cehennem, diriliş gibi akidevî hususlarda olduğu gibi, günlük ibadetlerde dahi namaz gibi benzerlikler bulunuyordu. Bunların dışında Hz. Hüseyin'in Yezdegird'in kızı Şahbanu'yla evlenmesi de bölge insanının İslam'a karşı bir sempati beslemelerine sebep olmaktadır.⁴³

İslam'ın bölgede kolay yayılmasının bir başka etkeni bölge asilzadelerinin gördükleri müsamaha karşısında bu dini seçmeleri olmuştur. 8. Asrın sonuna doğru Belh

⁴⁰ Arnold, s. 275-276;

⁴¹ Balcıoğlu, s. 248; Arnold, s. 275-276;

⁴² Halife B. Hayyat, *Tarihu Halife bin. Hayyat*, çev. Abdulhalık Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001, s. 203; Belazûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Fütühül Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 584-585; Mesûdî, Ebu Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murucu Ez-Zehab-Altın Bozkırlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 361-362; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1998, s. 235. H.A.R. GİBB, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınlar, Ankara 2005, s. 30-31; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2011, 43-44.

⁴³ Arnold, s. 278

asilzadelerinden olan Saman adında bir zatın Horasan valisi Esad b. Abdullah'dan gördüğü himayeyle Zerdüştlüğü terk ederek İslamiyet'i kabul etmesi, İslam'ın bölgede yayılmasında bir başka etkendir. Yine büyük coğrafyacı İbn Hurdazbih'in dedesi, Mecusi olup, Belh'te büyük Nevbahar ateş tapınağının önde gelen rahiplerindendi. O da, Bermekilerden birisinin tesirinde kalarak İslam'ı seçmiştir. Dolayısıyla gerek Sasaniler döneminden kalan karmaşa hali ve o dönemde yaşanan adaletsizler gerek dini benzerlik ve gerekse İslam öncülerinin müsamahalı bir şekilde davranmaları bölgenin İslamlaşmasında önemli bir etken olarak görülmektedir.⁴⁴

Horasan'da İslam'ın ana esaslarını öğretmek için (Fıkıh Kur'an, Tefsir, Hadis) gelen tebliğcilerin önemli etkileri görülmektedir.⁴⁵ Bölgede ilk fakih olarak Hakem b. Ömer görülmektedir. Ebu Miclez b. Muhammed es-Sedussi, Dehhak b. Mezahim Hilali, İbrahim b. Meymün, Ata b. Ebi Müslim el- Belhi, Haricetü b. Musab, Süleyman b. Büreyde, , Abdullah b. Büreyde, Yahya b. Ömer, Mahmut b. Sabit, Hasan b. Vakid gibi birçok fakih bölgede halka İslam'ı anlatmış İslamiyet'in yerleşmesi için faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁴⁶ Bununla birlikte İslam'ın deruni etkisi olan ve tasavvuf hareketi şeklinde bir tebliğ anlayışının etkisi da yadsınamaz bir biçimde bölgenin İslamlaşmasında önemli derecede rol oynamıştır. Horasan bölgesine gelip tebliğ ve din eğitimi vermeye çalışanlardan ilk kişi Dehhak b. Muzahim Hilalidir. Kendisi tabiinden Kufede eğitim verirken, bölgeye gelerek burada Kur'an ve tefsir eğitimi vermeye başlamıştır. Nişâbur, Belh ve Semerkand'a giden Dehhak, ancak hiçbirinde sabit durmayıp, son olarak Belh'e yeniden gelerek burada uzun bir süre ikamet edip, Kur'an eğitimini vermiştir.⁴⁷ Horasan gelip, Kur'an eğitimini veren bir diğer şahsiyet ise Yahya b. Yemure el- Advani dir. Kendisi büyük kar'ilerdendi. Horasan'ın birçok şehrini gezerek buralarda Kur'an eğitimini veren Yahya burada vefat etmiştir. Yine Kur'an eğitimi için Horasan'a gelenlerden biri Haricetü b. Musab Zubbedir. O hem Emevi hem de Abbasi dönemlerinde burada Kur'an hizmeti vermiştir.⁴⁸ Horasan bölgesinde Kur'an eğitiminin yanı sıra bölgeye gelip, burada hadis eğitimi veren birçok muhaddis de görülmektedir.⁴⁹

⁴⁴ Arnold, s. 279-280; Frye, s. 233-234; Balcıoğlu, s. 242

⁴⁵ Muqaddasi, s. 284-285.

⁴⁶ Atvan, s. 109-115

⁴⁷ Hüseyin Atvan, ed-Dirasetü d-Diniyyee bi Horasan fi'l-Asru'l Emevi, 1. Baskı, Beyrut, 1993, s.12-13.

⁴⁸ Hüseyin Atvan, s. 42-45, 48.

⁴⁹ Atvan, s. 85-89.

Sonuç

Din, yemek-içmek, emniyeti sağlamak ve neslini devam ettirmek gibi doğal bir duygu olarak kabul edilir. Din bir sosyal müessese olarak, o dine inananlara ortak bir davranış biçimi vermektedir. Her toplumda gelenek ve göreneklerin menşei dindir. Bu anlamda din birçok müessesenin oluşmasında da en önemli etkidir. Din, sosyal düzenin sağlanmasında, neslin devamı ve bununla aile ve medeni hukukun oluşmasında etkidir. Birlik ve ayrılık konusunda da dinin rolünü görülmektedir. Dinin toplumsal hayattaki bu rolü aynı zamanda Horasan bölgesinde de görülmektedir.

Horasan bölgesi bir kavşak noktasında yer aldığı için, yoğun bir göç etkisi altında kalmıştır. Yaşanan bu göçler bölgenin yapısında değişikliğe neden olmuş, ekonomik ve kültürel hayatını şekillendirdiği gibi dinsel yapısını da belirlemiştir. Burada başta semavi dinler olan Yahudilik ve Hıristiyanlık'ın yanı sıra Nasturilik, Zerdüştilik (Mecûsîlik), Maniheizm, Budizm ve Şamanizm gibi din ve mezhepler görülmektedir. Ayrıca Sabii, Gnostik (Müdrkiye) Manihyen mezhep mensuplarının ve Budha mezhep müritlerinin inanç sistemlerini temsil eden sayısız tarikatlar da burada mevcut idi. Bu nedenle bölgede İslamiyet öncesinde Zerdüştiler, Yahudiler, Hıristiyanlar ahalisi Horasan'ın dinsel yapısına renk vermişlerdir. İslamiyetle birlikte Müslümanlar da bölgede yer alarak bu renklerden birileri olmuşlardır. Bundan böyle bölgenin dini ve sosyal yapısında en güçlü rol sahipleri Müslümanlar olmuşlardır.

Kaynaklar

- ALTUNGÖK, Ahmet, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.
- ARNOLD, Thomas Walker, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılab Yayınları, İstanbul 2007.
- BALCIOĞLU, Tahir Haremi, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitapevi, Ankara 1940.
- BARTHOLD; W. *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuat Köprülü, Kanaat kitapevi, İstanbul 1940.
- BELAZURİ, *Fütühül Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- ÇETİN, Osman; "Horasan", *DİA*, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1998.
- CHALLAYE, Felicien, *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1994.
- CİLACI, Osman, *Dinler ve İnsanlar*, Damla Matbaacılık, Konya 1990.
- ELİADE, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2004.

- _____, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1, Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2009.
- FRYE, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, World Publishing Company, New York 1963.
- GABAİN, A. Von, “The Land of Iran, Iranian Common Beliefs and World View”, *The Cambridge History Iran*, , Cambridge at the University Press, New York 1983.
- GİBB, H.A.R. *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınlar, Ankara 2005.
- HALİFE B. HAYYAT, *Tarihi Halife Bin. Hayyat*, çev. Abdulhalık Bakır, Bizim Büro basımevi, Ankara 2001.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- İBN HAVKAL, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasibî el-Bağdâdî, *Suretu’l-Arz*, haz. E.J. Brill, , Leiden 1939.
- İBN HURDÂZBİH, Ebü’l-Kasım b. Abdullah, (ö. 912), *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967
- İSTAHİRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbu’l-Mesâlik ve’l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967.
- KONUR, Himmet; Horasan’ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005.
- LOMBART, Maurice; *İslam’ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, İstanbul 2002.
- NEUSNER, J. “Jews in Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, New York 1983.
- MAKDİSÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 1000), *Ahsenu’t-Tekâsîm fi Marifeti’l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.
- MAZAHARÎ, Ali; *Ortaçağda Müslümanlar’ın Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972.
- MESÛDÎ, *Murucu Ez-Zeheb-Altın Bozkırlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Hududu Âlem Minel Meşrik ilel Mağrib*, çev. A. Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.
- PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.
- SCHWARTZ, M. “The Old Eastern Iranian World View To The Avesta”, *The Cambridge History Iran*, Cambridge Press, New York 1985.
- ŞEHRİSTANÎ, *Muhammed b. Abdulkerim, el-Milel ve’n-Nihal*, çev. Muharrem Tan, Akademi Yayınları, İstanbul 2006.
- TİĞLİ, Asiye, *Zerdüşht Hayatı ve Öğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- TOYNBEE, Arnold J. *Tarihçi Açısından Din*, Çev. İbrahim Canan, Kayhan Yayınevi, İstanbul 1978.
- YILDIRIM, Nimet, *Ardavirafname*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- ZAHODER, B. “*Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan*”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, Ankara 1955.